
Драгана Павловић
(Филозофски факултет, Универзитет у Београду)

ПРЕДСТАВЕ НА ПОТРБУШЈУ ЗАПАДНОГ ЛУКА У БОГОРОДИЧИНОЈ ЦРКВИ У ГРАДЦУ*

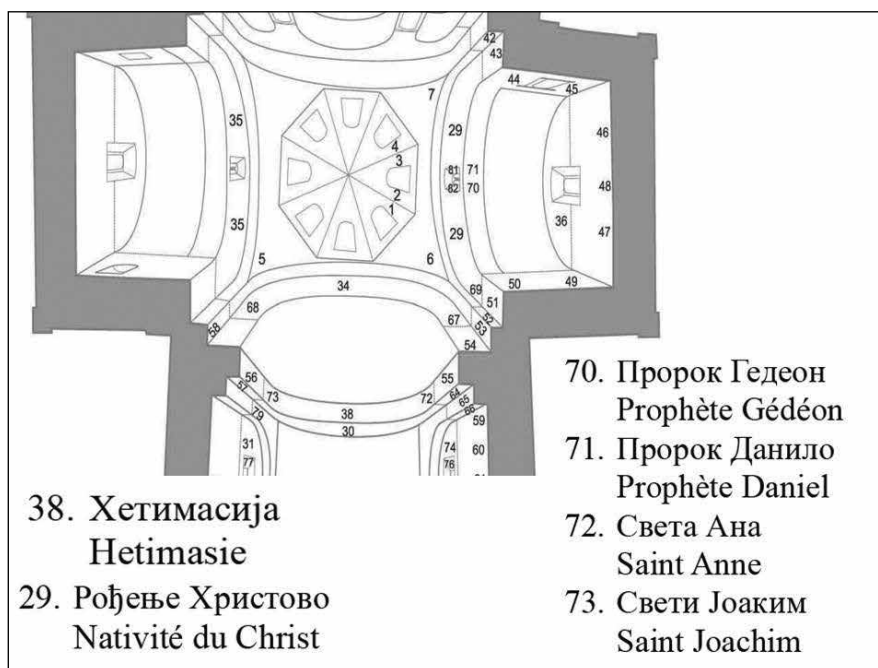
Апстракт: На потрбушју лука који дели западни травеј од поткуполног простора Богородичине цркве манастира Градца насликана је Хетимасија – Приуговорљени престо који чувају два шестокрила херувима и један анђеоло на јужној страни лука. Испод њих, у другој зони живописа западног лука, насликани су један наспрам другог, *Јоаким* на северној и *Ана* на јужној страни. Реч је о представама које су до сада већ опажене у науци. Ипак, изостало је њихово појединачно објашњење, те сагледавање и тумачење као целине и довођење у међусобну везу. У раду је показано да је на западном луку нарочита пажња дата ликовима *Јоакима* и *Ане* па је представа Хетимасије, која је подразумевала приказивање Адама и Еве испод припремљеног трона, у градачкој цркви изменила уобичајени изглед. Носиоци идеје оваплоћења у цркви у Градцу уместо Христових предака по телу – Адама и Еве постали су *Јоаким* и *Ана*, који су у делима византијских химнографа довођени у везу управо са поменутиим прародитељским паром.

Кључне речи: Богородичина црква у Градцу, иконографија, Хетимасија, Јоаким, Ана, пророк Данило, пророк Гедеон

Представа *Хетимасије* у градачкој цркви насликана је у темену потрбушја лука који дели западни травеј од поткуполног простора (Сл. 1 и 2).¹ У средишту композиције налази се Престо на којем су положени Христова хаљина, јеванђеље и двокраки крст са трновим венцем, док су

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-47/2023-01/200163). - drpavlov@f.bg.ac.rs

¹ Представа је објављена код G. Millet, *La peinture du Moyen Âge en Yugoslavie. Serbie, Macédoine et Monténégro* II, Paris 1957, pl. 64, 2 и означена под називом серафими. Најопширније о градачкој хетимасији Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 87–88; Д. Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве манастира Градца*, Београд 2010 (необјављена магистарска теза), 66–68. Уп. и Д. Павловић, *Зидно сликарство градачког католикона. Попис фресака и запажања о појединим програмским особеностима*, Зограф 36 (2012), 90 (Схема 1: 38), 95.

Сл. 1 Богородичина црква у Градцу (цртеж: Г. Толић), распоред фресака, детаљ
 Fig. 1 Church of the Virgin in Gradac, (drawing: G. Tolić), disposition of the frescoes, detail

са страна престола приказани копље и трска са сунђером. Престо славе Христове фланкирају фигуре двојице шестокрилих херувима и допојасна представа анђела на јужној страни лука (Сл. 1 и 3). Имајући у виду устаљена решења представе Приуговорљеног престола, нема сумње да се допојасна представа још једног анђела, попут оног на јужној страни, првобитно налазила на северној страни лука, на месту где данас нема трагова фресака.²

Приуговорљени престо, који се помиње у Псалмима (9, 7–8; 89, 14; 103, 19) и Апокалипси (4, 2), обично је приказиван у склопу сцене Страшног суда, али и као самостална композиција још од периода раног хришћанства, дакле знатно пре него што је постао важан иконографски елемент сложене представе Другог Христовог доласка.³ Судећи по сачу-

² Поповић, *Српски владарски гроб*, 87.

³ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 66. О приказивању Хетимасије у склопу композиције Страшног суда в. P. Durand, *Etude sur l'etimasie – symbole du jugement dernier dans l'iconographie grecque chretienne*, Paris 1867, 5–36; Поповић, *Српски владарски гроб*, 41, 57–59, 77–78, 87, 109–110, 183; А. Давидов-Темерински, *Циклус Страшног суда*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 196 (са другом старијом литературом); Y. Christie, *Jugements derniers*, Saint-Léger–Vaubau 1999, 21–52; M. Meyer, *Hiding in plain sight. The second coming and the Last Judgment in the Vatican Psalter*, gr. 752, CA 56 (2016), 75.

ваним примерима, оригиналним фрескама (Милешева⁴ и Сопоћани⁵) или пресликаним слојевима из поствизантијског периода који су у великој мери поштовали иконографска решења првобитног живописа (Богородичина црква у Студеници⁶ и Морача⁷), композиција Страшног суда, у чијем саставу је био приказ *Хетимасије*, сликана је у припратама српских цркава. Међутим, за разлику од поменутих примера, тема Другог Христовог доласка није илустрована у припрати Богородичине цркве у Градцу. У том простору градачког храма приказани су Васељенски сабори, Страдања Четрдесеторице севастијских мученика, Богородичин циклус и појединачне фигуре светих.⁸ Стога за развијени тип композиције Страшног суда у градачкој цркви није ни било места. Будући да је *Хетимасија*, заправо, сажети вид композиције Страшног суда, слика Приуговорљеног престола у Богородичиној цркви у Градцу представља без икакве сумње замену за тему Другог Христовог доласка.⁹

Осим тога, имајући у виду да прикази припремљеног трона са крстом и осталим оруђима страдања наглашавају сотериолошки смисао *Хетимасије*, поменута представа у градачкој цркви, иако насликана у потрбушју западног лука (Сл. 1 и 2), односно на граници два простора различите функције, може се довести у везу са фунерарном наменом западног травеја.¹⁰ Повезана је са ктиторском гробницом и ктиторским портретима који су, као и обично, насликани на јужном зиду западног травеја.¹¹ Тако је вера у спасење, као суштинско значење представе Приуговорљеног престола, симболички исказана на градачкој фресци.

Ипак, градачка слика разликује се од уобичајених приказа *Хетимасије*. Наиме, устаљено иконографско решење у готово свим ликовним представама *Хетимасије* у византијском свету подразумевало је Приуговорљени престо – с Христовом хаљином и атрибутима његовог

⁴ С. Радојчић, *Милешевске фреске Страшног суда*, у: исти, *Одабрани чланци и студије. 1933–1978*, Београд – Нови Сад 1982, 182–189; Б. Живковић, *Милешева. Цртежи фресака*, Београд 1992, 46–47; Поповић, *Српски владарски гроб*, 57–59.

⁵ Б. Живковић, *Сопоћани. Цртежи фресака*, Београд 1984, 27; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991, 46–50; Поповић, *Српски владарски гроб*, 77–78; Б. Тодић, *Утицај богослужења на сликани програм приправе у Сопоћанима*, у: исти, *Фреске манастира Сопоћани*, Нови Сад 2021, 184.

⁶ М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шаkota, *Манастир Студеница*, Београд 1986, 140; Поповић, *Српски владарски гроб*, 41; М. Живковић, *Најстарије зидно сликарство Богородичине цркве у Студеници и његова обнова у XVI веку*, Београд 2019 (необјављена докторска дисертација), 526–535.

⁷ С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 43, 46, 254–255; В. Милановић, *О првобитном програму зидног сликарства у припрати Богородичине цркве у Морачи*, у: *Манастир Морача*, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 157–160.

⁸ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 109–151; иста, *Зидно сликарство градачког католикона*, 90–91 (Схема 1: 83–112), 98–100.

⁹ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 67.

¹⁰ Поповић, *Српски владарски гроб*, 86–88; Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 67.

¹¹ Уп. Павловић, *Зидно сликарство градачког католикона*, 90–91 (Схема 1: 59–66), 97–98 (са литературом).

Сл. 2 Богородичина црква у Градцу, поглед на западни лук који дели поткуполни простор од западног травеја наоса

Fig. 2 Church of the Virgin in Gradac, view on the western arch that divide area under the dome from the western bay of the naos

учења и страдања – окружен небеским силама и ликовима Адама и Еве. На Приуроговљеном престолу понекад је сликан и голуб као симбол Светог духа. Ипак, имајући у виду сачуване примере, његово приказивање, за разлику од других поменутих елемената, није било неизоставно. Представа голуба је изостала у Богородичиној цркви у Студеници,¹² Милешеви,¹³ Морачи¹⁴ и Дечанима.¹⁵ Сходно томе, приказивање припремљеног тро-

¹² Живковић, *Најстарије зидно сликарство*, 531.

¹³ Радојчић, *Милешевске фреске*, 186.

¹⁴ Уп. Милановић, *О првобитном програму*, 157, сл. 4.

¹⁵ Давидов-Темерински, *Циклус Страшног суда*, 196, сл. 1. Знатно чешће Свети дух као голуб на престолу сликан је у XVI и XVII столећу. Примера ради, приказан је на западним фасадама припрате Богородице Перивлепте у Охриду, цркве Св. Петра и Павла у Тутину, храма Светог Јована Претече у Јашуњи, цркве Ваведења у манастиру

Сл. 3 Богородичина црква у Градцу, потрбушје западног лука, Хетимасија

Fig. 3 Church of the Virgin in Gradac, soffit of the western arch, Hetoimasia

на без голуба на фресци у Градцу¹⁶ сасвим је у складу са приказима *Хетимасије* у српском зидном сликарству XIII и XIV века. С друге стране, фигуре прародитељског пара Адама и Еве као представника људског рода, чиниле су обавезан и саставни део *Хетимасије*.¹⁷ Најчешће се приказују како клече у проскинези с леве и десне стране припремљеног трона или испод њега, мада су понекад насликани у пару само с леве стране престола.¹⁸ У градачкој цркви су у склопу *Хетимасије* изостале представе првих људи и уместо њих насликани су заправо Богородичини родитељи.

Дакле, испод шестокрилих херувима и представе анђела уместо ликовна Адама и Еве, у другој зони живописа на потрбушју западног лука цркве у Градцу представљене су стојеће фигуре *Јоакима* и *Ане* (Сл. 1 и 4). *Јоаким* је насликан на северној страни (Сл. 5), док се наспрам њега, на јужној, налази лик *Ане* (Сл. 6). Натписи покрај њих нису сачувани, али је поуздано препознавање представа Богородичиног оца и мајке омогућено захваљујући њиховим уобичајеним иконографским обележјима.¹⁹ *Јоаким*

Пустиња, те на западном зиду приправе Светог Николе у Великој Хочи. Ипак, приказ голуба могао је бити изостављен, као што је, рецимо, на западном зиду приправе у цркви Светог Јована у Црколезу. За поменуте примере в. Д. Симић-Лазар, *Иконографија Страшног суда у цркви св. Петра и Павла у Тутину*, Саопштења 17 (1985), 168–169, сл. 1; З. Ракић, *Радул – српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998, 90; С. Пејић, *Манастир Пустиња*, Београд 2002, 78; Ц. Грозданов, *Страшниот суд во црквата Свети Климент (Богородица Перивлента) во Охрид во светлината на тематските иновации на XVI век*, у: исти, *Живописот на охридската архиепископија. Студии*, Скопје 2007, 385; Б. Поповић, *Црква Светог Николе у Великој Хочи*, Београд 2016 (необјављена докторска дисертација), 73; Г. Суботић, М. Сузуки, *Манастир Светог Јована Претече у Јашуњи*, Београд 2020, 156, сл. 106, 111, црт. XIV.

¹⁶ Уп. Поповић, *Српски владарски гроб*, 87; Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 66.

¹⁷ Давидов-Темерински, *Циклус Страшног суда*, 197.

¹⁸ Такво решење присутно је у Богородичиној цркви у Студеници. О том примеру, као и о још неким, сличним решењима, в. Живковић, *Најстарије зидно сликарство*, 531.

¹⁹ Фигуре Јоакима и Ане исправно је идентификовала Даница Поповић (Поповић, *Српски владарски гроб*, 87). У старијој литератури, на пример код Millet, *La reipting* II, рл. 65. 3, у лику светог Јоакима препознат је Христ. В. и Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 93; иста, *Зидно сликарство градачког католикона*, 90–91 (Схема 1: 72 и 73), 98.

је приказан у средњој доби с кестењастом косом и мрком краћом брадом, одевен у хитон и химатион. У левој руци држи свој атрибут, савијени свитак. *Ана* је насликана као млада жена, одевена у црвени мафорион, а длан њене десне руке окренут је ка посматрачу.

Јоаким и *Ана* су у византијској и српској уметности најчешће су представљани у пару, и то како у склопу сцена из циклуса Богородичиног житија²⁰ тако и као засебне фигуре, у различитим деловима сликаних програма.²¹ Врло често су приказивани у простору светилишта, односно у његовој непосредној близини о чему сведоче примери из Милешева,²² те Драгутинових задужбина, параклиса у Ђурђевим ступовима код Раса²³ и Ариља,²⁴ потом Леснова,²⁵ Горњег Козјака,²⁶ Земена,²⁷ Речана,²⁸ Уњемира,²⁹ Матеича,³⁰ Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији,³¹ Марковог манастира,³² Богородичине цркве на острву Мали Град на Преспии³³ и Каленића.³⁴ Њихови ликови сликани су у склопу менолога, односно календара, илустрованих на зидовима српских цркава, на пример у

²⁰ J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident* I–II, Bruxelles 1992; Д. Павловић, *Богородичин циклус у Благовештенској цркви манастира Градца*, Зограф 33 (2009), 75–89.

²¹ О томе са примерима и литературом М. Томић Ђурић, *Прилог познавању представа Христових прародитеља у олтару Марковог манастира*, Зограф 42 (2018) 91–94; иста, *Фреске Марковог манастира*, Београд 2019, 117–122. В. и Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 94.

²² Радојчић, *Милешева*, 81; Живковић, *Милешева*, 11–12.

²³ Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 293; Поповић, *Српски владарски гроб*, 91; И. М. Ђорђевић, *Капела краља Драгутина у Ђурђевим ступовима*, у: *Студије српске средњовековне уметности*, прир. Д. Војводић, М. Марковић, Београд 2008, 266; М. Чанак Медић, Б. Тодић, *Стари Рас са Сопоњанима*, Нови Сад 2013, 78–79, сл. 48–49.

²⁴ Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 47.

²⁵ С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 63.

²⁶ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 139.

²⁷ *Исто*, 169.

²⁸ Б. Стевановић, *Представе Христових прародитеља у цркви Светог Ђорђа у Речанима*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), 35.

²⁹ Додуше, у овој цркви приказан је само свети Јоаким; Б. Тодић, *Црква Св. Петра код Уњемира*, *Старине Косова и Метохије* 9 (1989–1990), 23–26, 29–31, сл. 13–14.

³⁰ Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002, 196–197.

³¹ В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 162.

³² М. Томић Ђурић, *Прилог познавању представа Христових прародитеља у олтару Марковог манастира*, Зограф 42 (2018) 89–94, сл. 2–5; иста, *Фреске Марковог манастира*, 117–122, сл. 64–65.

³³ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 178.

³⁴ Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликарство, историја*, Крагујевац 2000, 169–170; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића. Књиге I и II*, Београд 2016, I, 197, II, 174.

Сл. 4 Богородичина црква у Градцу, поглед на потрбушје западног лука

Fig. 4 Church of the Virgin in Gradac, view on the soffit of the western arch

Грачаница,³⁵ Дечанима³⁶ и Марковом манастиру,³⁷ а неретко и на луковима (Свети Димитрије у Пећи,³⁸ Свети Ђорђе у Полошком,³⁹ Свети Никола у Псачи⁴⁰). Посебно истакнуто место *Јоаким и Ана* су, као патрони, добили у најнижој зони живописа у Краљевој цркви у Студеници.⁴¹

Поставља се питање због чега су *Јоаким и Ана* насликани одмах испод Приуговорљеног престола у цркви у Градцу, односно због чега на том месту нису приказани Адам и Ева. Изостанак њихових ликова није био проузрокован недостатком простора будући да су се сликари и аутори програмског решења одлично прилагодили расположивој површини и искористили је на најбољи начин. Сходно томе, морамо истаћи да је испод шестокрилих херувима и представе анђела било довољно места за приказивања фигура Адама и Еве. Шта више, расположив простор на луку дозвољавао

³⁵ Б. Тодић, *Грачаница–сликарство*, Београд–Приштина 1988, 100.

³⁶ С. Кесић-Ристић, Д. Војводић, *Менолог*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 378.

³⁷ Томић Ђурић, *Прилог познавању*, 91; иста, *Фреске Марковог манастира*, 118, 246.

³⁸ *Пећка патријаршија*, 189.

³⁹ А. Popova, *The representations of Christ as the great archpriest and king in the decoration of St. George at Pološko*, *Patrimonium*.MK 13 (2015), 168, n. 35.

⁴⁰ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 68, 174.

⁴¹ Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 182–186, сл. 135–136; М. Чанак Медић, Б. Тодић, *Манастир Студеница*, Нови Сад 2011, 142, сл. 120.

Сл. 5 Богородичина црква у Градцу, потрбушје западног лука, северна страна, Јоаким

Fig. 5 Church of the Virgin in Gradac, soffit of the western arch, northern side, Joachim

Сл. 6 Богородичина црква у Градцу, потрбушје западног лука, јужна страна, Ана

Fig. 6 Church of the Virgin in Gradac, soffit of the western arch, southern side, Anne

је смештање допојасних ликова како првих људи тако и Богородичиних родитеља. Ипак, у другој зони живописа западног поткуполног лука приказане су само стојеће и фронталне представе *Јоакима* и *Ане* (Сл. 1 и 4).

Појава ликова Богородичиних родитеља одмах испод *Хетимасије* и смисао њихових представа на том месту, дакле на луку који представља

границу поткуполног простора и западног травеја до сада је у науци била објашњена посветом градачког храма.⁴² Свакако сликање *Јоакима* и *Ане* у програму цркве у Градцу може се довести у везу са посветом градачког храма Богородици. Ипак, према нашем мишљењу од нарочите важности за појаву фигура *Јоакима* и *Ане* уместо ликова Адама и Еве испод представе *Хетимасије* у Богородичиној цркви у Градцу, јесу дела византијских писаца и химнографа у којима су исказана поређења Богородичиних родитеља са првим људима. На ту паралелу указао је већ у VI веку песник Роман Мелод у химни на празник Рођења Богородице,⁴³ док је нешто касније византијски цар Лав VI (886–912), велики писац и говорник, у својој беседи светог Јоакима назвао новим Адамом.⁴⁴ Осим тога, византијски химнографи истицали су значај *Јоакима* и *Ане* у поновном стварању света, односно у историји спасења што је присутно у хомилији Богородичиним родитељима проповедника Козме Веститора (VIII–IX век),⁴⁵ потом у текстовима црквених отаца, попут цариградских патријараха Тарасија,⁴⁶ Јефтимија⁴⁷ и Фотија,⁴⁸ те код Јована са Евбеје⁴⁹ и Георгија Никомедијског.⁵⁰

Исте идеје присутне су у беседи на Рођење Богородице светог Јована Дамаскина, палестинског монаха из Велике лавре Саве Освећеног: „... О, блажени супрузи Јоакиме и Ано, вама је дужна сва природа, јер је кроз вас принела Дар Творцу, преузвишенији од свих других – Чесну Матер, једину Достојну Саздаатеља!“⁵¹ те „... колико ли већма ми треба да честујемо Рођендан Богородице, којом се сав род људски поново усправи, којом се

⁴² Поповић, *Српски владарски гроб*, 88.

⁴³ M. B. Cunningham, *The use of the Protevangelion of James in eight-century homilies on the Mother of God*, in: *The cult of the Mother of God in Byzantium. Texts and images*, ed. L. Brubaker, M. B. Cunningham, Burlington 2011, 166; Томић Ђурић, *Прилог познавању*, 101.

⁴⁴ *Leonis VI Sapientis Imperatoris Byzantini homoliae*, ed. T. Antonopoulou, Turnhout 2008, 225; E. Panou, *Aspects of St. Anna's cult in Byzantium*, Birmingham 2011 (doctoral dissertation, University of Birmingham), 94.

⁴⁵ PG 106: 1008A–B; *Wider than heaven. Eight-century homilies on the Mother of God*, ed. and trans., M. B. Cunningham, New York 2008, 140; Cunningham, *The use of the Protevangelion of James*, 174; Panou, *Aspects of St. Anna's cult*, 94; Томић Ђурић, *Прилог познавању*, 101.

⁴⁶ PG 98:1490–1491A; Panou, *Aspects of St. Anna's cult*, 95; Томић Ђурић, *Прилог познавању*, 101.

⁴⁷ PO 19 [326–327]; Panou, *Aspects of St. Anna's cult*, 95; Томић Ђурић, *Прилог познавању*, 101.

⁴⁸ C. Mango, *The homilies of Photios, patriarch of Constantinople*, Cambridge 1958, 165–166; Томић Ђурић, *Прилог познавању*, 91; иста, *Фреске Марковог манастира*, 118.

⁴⁹ PG 96: 1473–1474; *Wider than heaven*, 182–183; Томић Ђурић, *Прилог познавању*, 91; *Фреске Марковог манастира*, 118.

⁵⁰ PG 100: 1356D–1376A, 1384C; Cunningham, *The use of the Protevangelion of James*, 168–172; Panou, *Aspects of St. Anna's cult*, 95; Томић Ђурић, *Прилог познавању*, 91, 101; иста, *Фреске Марковог манастира*, 118.

⁵¹ PG 96:664B; Свети Јован Дамаскин, *Празничне беседе*, превод са грчког и увод епископ Атанасије (Јевтић), Београд 2002, 117.

жалост праматере Еве у радост претвори⁵² и „... о, кћери Богодостојна, лепото људске природе, украсе жена, исправитељко праматере Еве; јер се она од пада исправи твојим рађањем Христа“.⁵³ Коначно, чудесно зачеће Ане тумачено је ослобађањем од греха проузрокованим Адамом и Евом што најречитије исказује стих из химне поменутог песника Романа Мелода на празник Рођења Богородице: „Јоаким и Ана су зачели и Адам и Ева су ослобођени“.⁵⁴

Надаље, важно је приметити да се представе *Јоакима* и *Ане* из градачке цркве могу довести у везу са старозаветним пророцима *Гедеоном* и *Данилом* који су приказани у близини Христових прародитеља. Поменути пророци, слично фигурама *Јоакима* и *Ане*, смештени су у другу зону живописа, али на потрбушју јужног лука, изнад пролаза у јужну певницу (Сл. 1 и 7).⁵⁵ *Гедеон* је приказан на западној страни (Сл. 8), док је *Данило* добио место на источном делу поменутог лука (Сл. 9). Фигура потоњег, крај које натпис није сачуван, умногоме је пострадала. Па ипак, идентитет пророка *Данила* лако се може утврдити на основу устаљених иконографских елемената. Представљен је као млад човек без браде, са коврцавом косом, тефилом на глави и црвеним плаштом.⁵⁶ Када је реч о пророку *Гедеону*, у Градцу се он препознаје захваљујући сачуваном натпису покрај његовог лика **ПРОРОК ГЕДЕОНЪ**, али и по иконографском решењу које је примењивано приликом представљања овог израиљског судије.⁵⁷ *Гедеон* је у градачкој цркви насликан фронтално, како благосиља десном руком. Приказан је као старији човек седе косе и браде, одевен у љубичасти хитон са црвеним клавусом и у зелени химатион.

⁵² PG 96:661C; Свети Јован Дамаскин, *Празничне беседе*, 115.

⁵³ PG 96:672B; Свети Јован Дамаскин, *Празничне беседе*, 124.

⁵⁴ Тај стих је исписан изнад фигура Јоакима, Ане, Адама и Еве који су у пару као пандани приказани при дну синајске иконе *Богородица на трону* која се налази у манастиру Свете Катарине (A. Weyl Carr, *Icon with the enthroned Virgin surrounded with by prophets and saints*, in: *The glory of Byzantium. Art and culture of the middle Byzantine era 843–1261*, ed. H. C. Evans, W. D. Wixom, New York 1997, 372, cat. no. 244; Томић Ђурић, *Прилог познавању*, 102, сл. 16–17; иста, *Фреске Марковог манастира*, 123).

⁵⁵ Millet, *La peinture* II, pl. 64, 3; Ђ. Бошковић, С. Ненадовић, *Градац*, Београд 1951, 8, т. XXXII, 1; О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 33; Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 91; иста, *Зидно сликарство градачког католикона*, 90–91 (Схема 1: 70 и 71), 98, сл. 16 и 17.

⁵⁶ О иконографији пророка Данила в. на пример K. Wessel, *Daniel*, in: *Reallexicon zur byzantinischen Kunst* I, Stuttgart 1965, 1113–1120; H. Schlosser, *Daniel*, in: *Lexikon der Christlichen ikonographie* I, Rom–Freiburg–Basel–Wien 1968, 470–473; D. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni on Chios* I, Athens 1985, 153–154; J. Lowden, *Illuminated prophet Books. A study of Byzantine manuscripts of the Major and Minor prophets*, University Park and London 1988, 56–57, 62; C. B. Tkacz, J. Irmscher, J. H. Lowden, A. Cutler, *Daniel*, in: *The Oxford dictionary of Byzantium* I, ed. A. Kazhdan, A. M. Talbot, New York – Oxford 1991, 583–584.

⁵⁷ За пророка Гедеона в. рецимо O. Schilling, *Gideon*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche* IV, Freiburg 1960, 887; H. Sachs, *Gedeon*, in: *Lexikon der Christlichen ikonographie* II, Rom–Freiburg–Basel–Wien 1970, 126; J. Проловић, *Сликани програм купола и поткуполних простора у цркви манастира Ресаве*, Зограф 32 (2008), 143.

Сл. 7 Богородичина црква у Градцу, потрбушје лука изнад пролаза у јужну певницу

Fig. 7 Church of the Virgin in Gradac, soffit of the arch above the passage in the southern choir

Сл. 8 Богородичина црква у Градцу, потрбушје лука изнад пролаза у јужну певницу, пророк Гедеон

Fig. 8 Church of the Virgin in Gradac, soffit of the arch above the passage in the southern choir, prophet Gideon

У византијском и српском средњовековном зидном сликарству *Данило* и *Гедеон* приказивани су међу пророчким фигурама у тамбурима купола. Ипак, судећи по сачуваним примерима, појава поменутих старозаветних пророка није била честа у куполним програмима.⁵⁸ На том месту, када

⁵⁸ За опажање да Данило и Гедеон нису били редовно приказивани међу

Сл. 9 Богородичина црква у Градцу, потрбушје лука изнад пролаза у јужну певницу,
пророк Данило

Fig. 9 Church of the Virgin in Gradac, soffit of the arch above the passage in the southern
choir, prophet Daniel

је реч о црквеним грађевинама српских ктитора, *Гедеон* је насликан у Морачи,⁵⁹ Хиландару,⁶⁰ Љубостињи,⁶¹ Ресави⁶² и Каленићу,⁶³ док су представе *Данила* у највишим зонама живописа знатно бројније. Такви примери сачувани су у сликарству купола Ђорђевић ступова⁶⁴ и Петрове цркве у Расу,⁶⁵ Мораче,⁶⁶ Богородице Љевишке,⁶⁷ Дечана,⁶⁸ Богородице Одигитрије у Пећи,⁶⁹ Леснова,⁷⁰ Полошког,⁷¹ светог Спаса у Призрену⁷² Светог Димитрија у Марковом манастиру,⁷³ цркве Светог Андрије на Тресци⁷⁴ и Богородичине цркве у манастиру Трескавцу.⁷⁵ Уосталом, у доба Лазаревића и Бранковића, представа пророка *Данила* била је често сликана у куполама, заједно са другим фигурама из исте категорије светих (Велуће, Раваница, Нова Павлица, Рамаћа, Ресава, Каленић, Јошаница).⁷⁶

пророцима у тамбурима византијских и српских храмова в. С. Ђурић, *Љубостиња. Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985, 78; Љ. Поповић, *Фигуре пророка у куполи Богородице Одигитрије у Пећи: идентификација и тумачење текстова*, у: *Архипитскоп Данило II и његово доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 457.

⁵⁹ Петковић, *Морача*, 246.

⁶⁰ М. Марковић, *Првобитни живопис главне манастирске цркве*, у: *Манастир Хиландар*, ур. Г. Суботић, Београд 1998, 221.

⁶¹ Ђурић, *Љубостиња*, 75, 77, 78, 79, сл. 62; Стародубцев, *Српско зидно сликарство I*, 237, 240, II, 68.

⁶² Проловић, *Сликани програм купола*, 143; Стародубцев, *Српско зидно сликарство I*, 238, 240, II, 135 (сл. 136), 139.

⁶³ Симић-Лазар, *Каленић*, 101; Стародубцев, *Српско зидно сликарство I*, 238, 240, II, 173.

⁶⁴ И. М. Ђорђевић, *Живопис XII у цркви Светог Ђорђа у Расу – археолошки досије и историографска белешка*, у: *Стефан Немања – Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 313.

⁶⁵ М. Марковић, Д. Војводић, *Црква Светих апостола Петра и Павла у Расу*, Нови Сад 2021, 175, 176 (сл. 136).

⁶⁶ Представа пророка Данила припада слоју живописа из XVI века, уп. Петковић, *Морача*, 246.

⁶⁷ Лј. Роровић, *A study of the standing figures in the five domes of the Virgin Ljeviška in Prizren*, ЗРВИ 41 (2004), 328, fig. 4.

⁶⁸ М. Марковић, *Програм живописа у куполи*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, Београд 1995, 103–104; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 338.

⁶⁹ Поповић, *Фигуре пророка*, 445; А. Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији*, Београд 2018, 61, 62, 63, 75–76, 234, 235, сл. 16.

⁷⁰ Габелић, *Манастир Лесново*, 57–58.

⁷¹ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 149; А. Ророва, *The prophets in the dome of St. George at Pološko*, Патримониум.МК 17 (2019), 166–167, fig. 5.

⁷² Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 157.

⁷³ Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, 51, 54–55, 57 (сл. 29).

⁷⁴ J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997, 79, 87, 88, 89, fig. 18.

⁷⁵ С. Смолчић Макуљевић, *Манастир Трескавац*, Београд 2019, 236, сл. 14.

⁷⁶ За поменуте споменике в. Симић-Лазар, *Каленић*, 102; Проловић, *Сликани програм купола*, 140; Стародубцев, *Српско зидно сликарство I*, 237–239, II, 24, 42, 62,

Сл. 10 Богородичина црква у Градцу, јужни зид наоса, Рођење Христово
 Fig. 10 Church of the Virgin in Gradac, southern wall of the naos, Nativity of Christ

У тамбуру куполе Богородичине цркве у Градцу првобитно је било приказано шеснаест фигура стојећих пророка.⁷⁷ Нажалост, осим делимично сачуваних ликова четворице профета за чију идентификацију у овом тренутку нема довољно елемената, остале представе старозаветних личности на том месту у градачком храму сасвим су пропале. Имајући у виду чињеницу да су пророци *Гедеон* и *Данило* у градачком храму насликани на потбушју лука изнад пролаза у јужну певницу (Сл. 1 и 7), можемо претпоставити да њихови ликови првобитно нису били приказани и у тамбуру куполе. Ипак, не би требало одбацити могућност, бар када је у питању велики пророк *Данило*, да се његова представа, осим на поменутом луку, некада налазила и у тамбуру градачког храма. С обзиром на то да су величина и број страница тамбура цркве у Градцу омогућили приказивање великог броја старозаветних личности,⁷⁸ може се претпоставити да се у групи од шеснаест фигура профета првобитно налазио и лик пророка *Данила*. Осим тога, сачувани примери, додуше из познијег српског сликарства, сведоче о обичају сликања поменутог пророка не само у куполи већ и на неком другом месту у истом храму.⁷⁹

140, 173, 202, 223.

⁷⁷ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 22–24; иста, *Зидно сликарство градачког католикона*, 89, 90 (Схема 1: 1–4), 101.

⁷⁸ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 24; иста, *Зидно сликарство градачког католикона*, 101.

⁷⁹ Реч је о примерима из Богородице Љевишке, Богородице Одигитрије у Пећи, Дечана, Марковог манастира, Каленића и можда Раванице (Тодић, *Српско сликарство*,

У сваком случају, сликање старозаветних пророка *Гедео*на и *Данила* на потрбушју лука у Богородичиној цркви у Градцу није необично, имајући у виду чињеницу да су поменути пророци приказивани и изван тамбура купола, на различитим местима у сликаним програмима српских средњовековних храмова. Тако је *Гедео*н представљен на своду олтарског простора у Полошком,⁸⁰ док је *Данило*, имајући у виду сачуване примере, сликан у горњим зонама наоса, и то на зидовима у Жичи (северни зид)⁸¹ и Каленићу (западни зид),⁸² те на пиластрима као у Богородичиној цркви у Студеници (североисточни)⁸³ и Белој цркви каранској (северозападни),⁸⁴ потом на југозападном ступцу у Грачаници,⁸⁵ своду средњег травеја у Светим Апостолима у Пећи,⁸⁶ потрбушју лука у пећкој Богородици Одигитрији,⁸⁷ док је у Старом Нагоричину попрсна представа пророка *Данила* добила место у другој зони источног зида поткуполног простора.⁸⁸

Сва је прилика да су се испод пророка *Гедео*на и *Данила* на потрбушју лука изнад пролаза у јужну певницу (Сл. 1 и 7), као и наспрам њих, на потрбушју лука изнад пролаза у северну певницу, некада налазиле још неке представе старозаветних фигура. Другачије речено, на поменутим местима данас нема трагова живописа, али разложно је претпоставити да је већи број старозаветних личности некада красио лучне површине средишњег дела цркве у Градцу.⁸⁹ Наиме, приказивање ликова Христових прародитеља, који су му претходили као преци по плоти и пророка, који су у својим списима нагостили долазак Спаситеља, на лучним површинама средишњег дела цркве у Градцу, није било необично решење. Наиме, већи број старозаветних пророка, још пре настанка живописа у градачком храму, сликан је на потрбушјима лукова под куполом, бочним поткуполним зидовима и пиластрима у Жичи, Милешеви, Светим апостолима у Пећи и Сопоћанима.⁹⁰ Ипак, ваља подсетити да је композиција Вазнесења Христовог добила место у куполама поменутих споменика, па су

107, 315; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 356–357; Симић-Лазар, *Каленић*, 204; Стародубцев, *Српско зидно сликарство II*, 44, 169; Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије*, 75–76, 99–100, 189–190; Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, 369).

⁸⁰ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 149.

⁸¹ М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 234, 492; Д. Војводић, *Средњовековни живопис Жиче*, Београд 2016, 50, 52, 260.

⁸² Симић-Лазар, *Каленић*, 204; Стародубцев, *Српско зидно сликарство II*, 169.

⁸³ Живковић, *Најстарије зидно сликарство*, 158–160.

⁸⁴ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 142; Д. Војводић, *О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке*, Зограф 31 (2006–2007), 141.

⁸⁵ Тодић, *Грачаница–сликарство*, 100, 127, 148; исти, *Српско сликарство*, 333.

⁸⁶ *Пећка патријаршија*, сл. 36.

⁸⁷ Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије*, 99–100, 229, 250.

⁸⁸ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 77, 99, 107; исти, *Српско сликарство*, 103, 323.

⁸⁹ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 102.

⁹⁰ За поменуте споменике уп. Живковић, *Милешева*, 12–18; исти, *Сопоћани*, 8–9, 11–12; *Пећка патријаршија*, 38.

ликови пророка спуштени у ниже делове тих храмова.⁹¹ С друге стране, старозаветне личности приказане су и у вишим зонама поткуполног простора Богородичине цркве у Студеници, у којој је, једнако као и у цркви у Градцу, лик Христа Пантократора првобитно био насликан у калоти, а фигуре пророка у тамбуру куполе.⁹² При том је лик пророка *Данила* у Студеници представљен у највишој зони североисточног пиластера на слоју фресака из XVI века који је највероватније поновио првобитно решење.⁹³ Присуство старозаветних личности у поткуполном простору студеничког католикона је значајно за разматрање појаве фигура пророка у цркви у Градцу, с обзиром на чињеницу да је студенички живопис, у многим сегментима, био узор приликом осликавања градачког храма.

Надаље, важно је истаћи да су пророци *Гедеон* и *Данило* у Богородичиној цркви у Градцу, приказани, како је речено, у другој зони живописа на потрбушју лука изнад пролаза у јужну певницу и постављени управо испод монументалне композиције *Рођења Христовог*, која је насликана на јужном зиду наоса (Сл. 10).⁹⁴ Ликови двојице профета *Гедеона* и *Данила* у цркви у Градцу нису сачувани у потпуности па је непознато да ли су они, као што је било уобичајено, првобитно држали исписане свитке чији је садржај текстова носио одређене поруке или, пак, неки од атрибута. Без обзира на то њихово приказивање у близини поменуте композиције није било случајно. Наиме, *Гедеон* и *Данило* су слављени као пророци оваплоћења, односно често „навођењи и тумачени у доказивању старозаветне објаве Христовог доласка на земљу“.⁹⁵ У складу с тим, можемо закључити да је у поткуполном простору градачког храма истакнута и наглашена просторна и идејна веза профета *Гедеона* и *Данила* са представом *Рођења Спаситеља*.

Сходно свему наведеном, у сликаном програму Богородичине цркве у Градцу нарочита пажња дата је ликовима *Јоакима* и *Ане*, који су приказани у другој зони потрбушја лука који дели западни травеј од поткуполног простора. Намера сликара или творца иконографског програма је била да носиоци идеје оваплоћења у цркви у Градцу уместо Христових предака по телу – Адама и Еве постану управо *Јоаким* и *Ана*, родитељи патронке градачког храма, који су у делима византијских химнографа поређени и довођени у везу управо са поменутиим прародитељским паром. У Богородичиној цркви у Градцу истакнута је улога *Јоакима* и *Ане* у историји

⁹¹ М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 194, 233; Д. Војводић, *Средњовековни живопис Жиче*, Београд 2016, 10, 49.

⁹² Живковић, *Најстарије зидно сликарство*, 78–81, 151–154, 158–159, 161–163.

⁹³ Живковић, *Најстарије зидно сликарство*, 158–159. Не би требало искључити могућност да се у тамбуру куполе Богородичине цркве у Студеници, у којем је било могуће сместити дванаест фигура пророка, некада налазио лик профета Данила. Пре Студенице лик тог пророка је насликан у тамбуру кубета Ђурђевих ступова у Расу, споменику који има сличности са студеничким куполним програмом. О томе в. Живковић, *Најстарије зидно сликарство*, 81, нап. 533.

⁹⁴ Уп. Павловић, *Зидно сликарство градачког католикона*, 90–91 (Схема 1: 29, 70, 71).

⁹⁵ Тодић, *Српско сликарство*, 103.

спасења људског рода, а њихово приказивање испод Приуговорљеног престола у градачком храму представља решење необично како у српском тако и у византијском зидном сликарству. Ликови Богородичиних родитеља могу се довести у везу са представама пророка *Данила* и *Гедеона*, који су насликани у њиховој близини и у истој зони живописа, а поменуте старозаветне личности повезане су са композицијом *Рођења Христа* испод које су приказани.

Dragana Pavlović

(University of Belgrade, Faculty of Philosophy)

THE REPRESENTATIONS ON THE SOFFIT OF THE WESTERN ARCH
OF THE CHURCH OF THE VIRGIN IN GRADAC

On the crown of the soffit of the arch that divide area under the dome from the western bay of the naos of the Church of the Virgin in Gradac Monastery the Hetoimasia is depicted, guarded by two six-winged Cherubs and one Angel on the southern side of the arch. Below the said scene, in the second zone of the frescoes of the same arch, are depicted Joachim (northern side) and Anne (southern side). Since the usual iconography of Hetoimasia implied the representations of Adam and Eve kneeling in front of the throne and bowing toward it, the question is why the figures of the Virgin's parents were depicted below the mentioned scene. The works of Byzantine writers and hymnographers that accentuate the comparison of Joachim and Anne to Adam and Eve are of special importance for our topic. That parallels, i.e. comparisons of Joachim and Anne with Adam and Eve, can be for example noticed in John of Damascus, Constantinopolitan patriarchs Tarasios and Euthymius, as well as in hymns of Gregory of Nicomedia, etc. They all accentuate the role of Joachim and Anne in the recreation of the world, and interpret Anne's miraculous conception as the liberation of the sins of Adam and Eve. One verse in the hymn of Romanos the Melodist sung during the Feast of the Nativity of Theotokos express it very eloquently: "Joachim and Anne conceived and Adam and Eve are freed". Accordingly, in the thematic program of the frescoes on the soffit of the western arch in Gradac a special attention is dedicated to the images of Joachim and Anna, while the representation of Hetoimasia altered its usual appearance. The bearers of the idea of the Incarnation in Gradac katholikon, instead of Adam and Eve, became Joachim and Anne, which were related to the progenitors by Byzantine hymnographers.

